

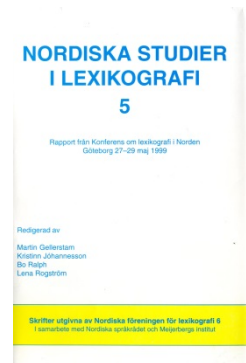
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Är eller var? Tempusproblem i ordboksdefinitioner

Forfatter: Matti Vilppula

Kilde: Nordiska Studier i Lexikografi 5, 2001, s. 437-448
Rapport från Konferens om lexikografi i Norden, Göteborg 27.-29. maj 1999

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Matti Vilppula

Är eller var – tempusproblem i ordboksdefinitioner

In definitions of concepts that no more belong to the present time, dictionaries have sometimes used the present, sometimes the past tense. For instance, *highwayman* may have been defined as 'one who *robs* travellers on a public road' or 'one who *robbed* travellers on a public road'. Of these two alternatives, the first one should be preferred. If the past tense is used, the definition gets an encyclopedic feature. It suggests that sometime earlier people were often robbed on the highway. This matter does not belong to the lexical meaning of the word.

Inledning

"Är eller var?" Frågan togs upp till diskussion av en av redaktörerna vid vår ordbok förra hösten. Hon hade hållit på med en betydelseförklaring och börjat fundera över om predikatet skulle stå i presens eller imperfekt. Det gällde ett ord i stil med *handkvarn*. Borde man alltså säga: "kvarn som drivs med handkraft" eller "kvarn som drevs med handkraft"?

Vi arbetar med en omfattande ordbok över de finska dialekterna (*Suomen murteiden sanakirja* 1985–), en ordbok i 20 delar, av vilka fem hittills har utkommit. Ett verk av detta slag innehåller rikligt med etnologiska termer, t.ex. det nyssnämnda *handkvarn*, och termerna syftar på företeelser som börjar vara föråldrade och som en modern människa knappast känner till. I de delar av vår ordbok som redan kommit ut står därför imperfekt mycket ofta som tempus i definitionerna vid sidan av presens.

Jag skall i mitt föredrag behandla de problem som valet mellan presens och imperfekt ger upphov till. Då jag som exempel vill anföra endast autentiska definitioner, inte översättningar, kan jag inte utnyttja definitionerna i vår egen ordbok eller andra finska ordböcker utan har i stället valt exempel ur svenska ordböcker. Jag vill dock framhålla att tempusvalet på intet sätt är något

specifikt svenskt problem. Tvärtom är problemet större på finskt håll redan av den orsaken att man i svenskan ofta kan kringgå det genom att använda olika prepositioner eller "att + infinitiv". Sålunda kan *lie* definieras som 'redskap för slående av gräs', *brandvakt* som 'vakt efter eldsvåda', *taknäver* som 'näver till taktäckning' och *sopborste* som 'borste att sopa upp med'. I finskan är man däremot ofta tvungen att använda relativsats och personform av verb, till exempel: *lie* 'redskap med vilket man slår gräs'.

Det är skäl att framhålla att valet av tempus i definitionerna är ett problem endast när det gäller substantiv, inte ord ur andra ordklasser.

Praxis växlar

Begreppet bakom ordet *kåk* ('skampåle') hör helt klart till historien. Detta är väl orsaken till att två nusvenska ordböcker – *Illustrerad svensk ordbok* och *Svensk ordbok* – bägge använder imperfekt i definitionen:

- (1a) *kåk* hist.: skampåle vid vilken vissa bestraffningar ä g d e rum i allmänhetens åsyn
(*Illustrerad svensk ordbok* 1977)
- (1b) *kåk* 4. typ av skampåle vid vilken bestraffningar ä g d e rum i allmänhetens åsyn (hist.)
(*Svensk ordbok* 1986)

Om vi sedan tar en titt på hur samma ordböcker definierar ordet *skampåle*, som förekommer i de ovannämnda definitionerna, märker vi att ordböckerna valt olika tempusformer. *Illustrerad svensk ordbok* använder imperfekt, *Svensk ordbok* presens:

- (2a) *skampåle* åld.: påle vid vilken förbrytare b a n d s i halsjärn
(*Illustrerad svensk ordbok* 1977)
- (2b) *skampåle* påle på offentlig plats, vid vilken förbrytare b i n d s fast (hist.)
(*Svensk ordbok* 1986)

Lika stor är skillnaden mellan ordböckerna i valet av tempus när det gäller orden *isperiod* eller *istid*:

- (3a) *is/period* geol.: tid då inlandsisen t ä c k t e väldiga områden, i sht den period då isen t ä c k t e hela norra delen av Europa o. en stor del av Nordamerika (den kvartära isperioden)
(*Illustrerad svensk ordbok* 1977)
- (3b) *istid* geologisk period under vilken stora delar av kontinenten t ä c k s av is *särsk. om den senaste*
(*Svensk ordbok* 1986)

På det hela taget är imperfekt ganska ovanligt i definitionerna i ordböcker över modernt språk. Ordböckerna innehåller ju inte så värst många ord för begrepp som hänför sig enbart till en svunnen tid. Det är annorlunda med dialektordböckerna – i dem är det tämligen lätt att hitta imperfektformer i definitionerna.

Liksom ordböckerna över modernt språk företer också dialektordböckerna olikheter när det gäller tempus i definitioner av ett och samma ord. Dalmålsordboken använder imperfekt i definitionen av ordet *gryt-krok* medan den estlandssvenska dialektordboken använder presens, och när det gäller ordet *arbetspiga* använder den rikssvenska dialektordboken presens och den finlandssvenska imperfekt:

- (4a) *gryt/krok* 1. (med fingerögla försedd) järnkrok, medelst vilken gryta el. kittel l y f t e s av elden
(*Ordbok över folkmålen i övre Dalarna* 1970–)
- (4b) *gryt/krok* som grytan h ä n g e r på; var i äldre tider av trä; är ställbar, så att grytan kan lyftas el. sänkas
(*Ordbok över Nuckömålet* 1951)
- (5a) *arbets/piga* piga som d e l t a r i jordbruksarbete
(*Ordbok över Sveriges dialekter* 1991–)
- (5b) *arbets/piga* piga som d e l t o g i utarbeten
(*Ordbok över Finlands svenska folkmål* 1979–)

Det är förvånande att dialektordböckerna ibland använder imperfekt också i definitioner av ord som åsyftar ett fortfarande aktuellt begrepp och som därför i ordböcker över modernt språk

definieras med presens. Orsaken kan vara att det i dialektordböckerna uttryckligen är fråga om en svunnen tid och inte om de moderna motsvarigheterna till begreppen. Till exempel:

- (6a) *brudsäng* l. säng vari brudparet s o v under bröllopsnatten
(*Ordbok över Finlands svenska folkmål* 1979–)
- (7a) *brödsкура* brödspade med långt skaft, varmed bröden s a t t e s in i ugnen
(*Ordbok över Laumålet på Gotland* 1972–1986)
- (8a) *dags/resa* väglängd, som k u n d e tillryggaläggas på en dag
(*Ordbok över folkmålen i övre Dalarna* 1970–)

Svensk ordbok (1986) använder presens i definitionerna av samma ord eller deras skriftspråkliga motsvarigheter:

- (6b) *brudsäng* säng där brudparet t i l l b r i n g a r bröllopsnatten *särsk. med tanke på fullbordandet av äktenskapet*
- (7b) *bröd/spade* platt, bred spade med långt skaft varmed bröd f ö r s in i ugn för gräddning *vanl. av tunt trä*
- (8b) *dags/resa* sträcka som k a n tillryggaläggas under en dag *med hjälp av ngt fordon*

Det finns ordgrupper inom vilka dialektordböckerna tämligen enhälligt använder presens i definitionerna. En sådan grupp är skällsorden:

- (9a) *apl/hätta* bild., person som a p a r efter
(*Ordbok över Sveriges dialekter* 1991–)
- (9b) *blind/finska* okv. för kvinna som h a r svårt att hitta det hon l e t a r efter
(*Ordbok över Finlands svenska folkmål* 1979–)
- (9c) *bröd/Pål* gosse som ä t e r mycket bröd
(*Ordbok över Laumålet på Gotland* 1972–1986)
- (9d) *lögn/racka* person, som s p r i n g e r med lögner
(*Ordbok över folkmålen i övre Dalarna* 1970–)

Det är svårt att tänka sig imperfekt i stället för presens i dessa fall. Det kan bero på att uttrycken är allmängiltiga till sin natur. De begrepp som de står för är inte knutna till någon speciell tid, utan är ständigt aktuella. Det har alltid funnits och kommer alltid att finnas människor som härmar andra och människor som är tank-spridda, glupska eller skvalleraktiga.

Det finns dock ingen regel utan undantag. Det gotländska ordet *bröd-Pål* (9c) har i Dalarna två synonymer för vilka imperfekt använts i definitionerna:

- (9e) *brödkonung* person, som å t mycket bröd
- (9f) *brödkvarn* person, som å t mycket bröd
(*Ordbok över folkmålen i övre Dalarna 1970-*)

Även i övrigt använder *Ordbok över folkmålen i övre Dalarna* oftare imperfekt i definitionerna, dock inte genomgående, vilket framgår av exempel (9d).

De exempel som hittills tagits upp har främst gällt fall där olika ordböcker använt olika tempus i definitionen av samma ord. Bruket kan emellertid växla också inom en och samma ordbok, där olika tempus ibland används när det gäller synonymer eller ord som hör till samma begreppsfär:

- (10a) *riv/borr* borr varmed man b o r r a d e hål för räfständerna
- (10b) *riv/bågl/borr* borr varmed man b o r r a r hål för "rivbågarna", smalare än "riv-borr"
(*Ordbok över Laumålet på Gotland 1972-1986*)
- (11a) *skam/bjälla* skälla, som s a t t e s på ko, som inte fö l j d e hjorden hem om kvällarna
- (11b) *skam/ko* ko, som e j f ö l j e r med hjorden hem om kvällarna
(*Ordbok över folkmålen i övre Dalarna 1970-*)
- (12a) *annandags/bajen* (spefullt) den som b l e v sist att stiga upp o. i underkläderna o. barfota springa (t.ex. tre varv runt stugan) tidigt på morgonen annandag påsk
- (12b) *annandags/låskan* (spefullt) den som s t i g e r sist upp annandag påsk
(*Ordbok över Sveriges dialekter 1991-*)

SAOB och *rackare*

Det är möjligt att den inkonsekvens jag tycker mig se i användningen av presens och imperfekt endast är skenbar. Kanske tempusanvändningen är genomtänkt och baserar sig på ordböckernas egna redigeringsprinciper. Kanske finns det en logik i växlingen mellan imperfekt och presens, fastän en utomstående har svårt att uppfatta den.

Det följande exemplet är taget ur *Svenska akademiens ordbok* (SAOB). Det gäller ordet *rackare* och definitionerna inom de två första betydelsemomenten. Korstecknet i början av det första momentet anger att det är fråga om en utdöd betydelse, som nysvenskan inte längre känner. Tempusformen är presens. I det andra momentet förhåller det sig annorlunda. Detta moment beskriver en levande betydelse men ett sakförhållande som är föråldrat. Här används imperfekt.

- (13) *rackare* I. (†) person som h a r till yrke I. sysselsättning att bortskafta orenlighet o. d. (från gator I. avträden o. d.); äv. om skorstensfejare.
 2. (om. ä. förh.) person som h a d e till yrke I. sysselsättning att slakta o. flå I. kastrera hästar (I. avliva hundar o. d.) o. att undanskaffa as (jfr I); hudavdragare; äv.: hantlangare åt bödel, bödelsdräng; stundom äv. om bödel; förr med mycket starkt nedsättande innebörd.

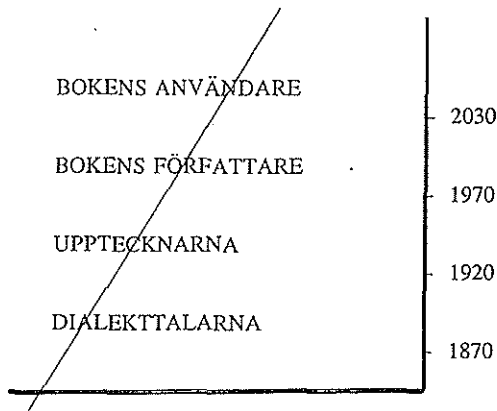
Enligt uppgift från SAOB:s redaktionssekreterare Carl-Erik Lundblad (19.1.1999) baserar sig olikheten i tempus i det ovanstående fallet helt på redigeringsprinciperna för SAOB. Presens används i definitionerna utom vid bruklighetsbeteckningarna "förr" och "om ä. förh.". Efter korstecknet används alltså presens.

Ordbok över de finska dialekterna och tempusvalet

När det gäller användningen av presens och imperfekt i vår finska dialektordbok kan jag säga att praxis har växlat. I våra redigeringsanvisningar nämns ingenting om saken, och redaktö-

rerna har i stor utsträckning själva fått avgöra vilket tempus som passat. Det är klart att redaktörerna också blivit påverkade av upptecknarnas val av tempusform på de ordsedlar som ligger till grund för ordboken.

Slumpmässigheten i valet av tempusformer har börjat besvära oss så mycket att vi beslutat lösa problemet genom att använda endast ett tempus, presens. Jag skall här försöka förklara vilka omständigheter som påverkat vårt beslut.

Detta schema visar de olika skedena i vår ordboks historia. Det är meningen att ordboken skall beskriva det språk som talades på den finska landsbygden i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Man kan säga att boken är synkronisk såtillvida att den täcker en viss period i de finska dialekternas historia. Materialet, 8 miljoner ordsedlar, insamlades huvudsakligen mellan åren 1920 och 1970. Det insamlades i sin helhet på fältet, enkom för ordbokens behov. Vi har alltså nästan inget material ur skriftliga källor. När insamlingen avslutats började arbetet med manuskriptet, och den första delen av ordboken kom ut år 1985. Den tjugonde och sista delen beräknas bli färdig på 2030-talet.

Snedstreckat på schemat föreställer gränsen mellan presens och imperfekt. Presens är till höger om strecket, imperfekt till vänster. Tiden kring sekelskiftet, som vår ordbok beskriver, hör

nästan helt till presenskategori. De begrepp som människor hade ord för var här och nu. På 1920-talet, när insamlingen av material kom igång, kunde man skönja de första tecknen på att jordbruket började förändras och mekaniseras. Många begrepp som något tiotal år tidigare hade hört till vardagen var nu ett minne blott. De hade förflyttats från presenskategori till imperfektkategori.

Förändringen fortsätter. Vi som skriver ordboken lever hundra år efter den tid som vår ordbok handlar om. För oss hör begrepp som ljuskäring, slända eller slaga utan vidare till imperfektkategori. Ju mera tiden går desto fler blir de begrepp och därmed ord som övergår till imperfektkategori efter att ursprungligen ha hört till presenskategori.

Vi har aldrig funderat på ur vems synvinkel vi beskriver ett ords betydelse. Gör vi det ur dialekttalarens synvinkel så att vi alltid använder presens? Identifierar vi oss med upptecknarna och använder det tempus som de använt? Använder vi presens och imperfekt där det känns naturligt för oss själva? Eller försöker vi ta hänsyn till de framtida användarna av vår ordbok och fundera på vilka begrepp i presenskategori som under de följande årtiondena eller århundradena kommer att förflyttas till imperfektkategori?

Problemet gäller alla dialektordböcker och historiska ordböcker, överhuvudtaget ordböcker som skall vara tidlösa och kunna användas i århundraden. Det är annorlunda med ordböcker över modernt språk, som används på sin höjd några årtionden. De beskriver samma språk som författarna och användarna talar och samma språkstadium som de lever i. Tempus i definitionerna är inget problem för sådana ordböcker; det är nästan alltid presens.

När det gäller evighetsordböcker som den finska dialektordboken beror tempus i definitionerna på valet av synvinkel. Vi har beslutat välja den tidigaste synvinkeln, dialekttalarnas synvinkel, därför att vi därigenom befrias från att använda två olika tempus vilkas inbördes styrkeförhållande ständigt skiftar.

Andra skäl för användningen av presens

Det finns också andra skäl att använda presens. Huruvida begreppet bakom ett ord kommit ur bruk eller inte är inte relevant när det gäller ordets lexikaliska betydelse. Det är encyklopedisk kunskap. Visserligen kan en definition i en ordbok, i synnerhet i en ordbok som anknyter till folkkulturen, väl knappast någonsin vara en ren nominaldefinition helt utan encyklopedisk information, men nominaldefinitionen är ändå det ideal vi försöker uppnå. Sålunda sägs det till exempel i företalet till den tyska *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* (1984:XII) att betydelsedefinitionerna i boken i komprimerad form skall uttrycka det väsentliga och att man såvitt möjligt försökt undvika encyklopediska definitioner, omfattande sakbeskrivningar. ("Die Bedeutungserklärung soll in komprimierter Form das Wesentliche ausdrücken, enzyklopädische Definitionen, d. h. extensive Sachbeschreibungen, werden möglichst vermieden.")

Imperfekt är på sin plats i en definition då det anses nödvändigt att ge encyklopedisk information. I den följande definitionen av ordet *tomte* har imperfektformen *troddes* ingenting att göra med ordets lexikaliska betydelse. Dess uppgift är att förmedla encyklopedisk kunskap, dvs. upplysa om att *tomte* är ett ord som hör till folktron.

- (14a) *tomte* 2. ett väsen i nordisk folktro som *troddes* hålla till på bondgårdar och där sörja för folkets trevnad och välgång
(*Svensk ordbok* 1986)

Man kan emellertid fråga sig om imperfekt är nödvändigt ens i detta fall. En annan ordbok använder nämligen formen *tros* i stället för *troddes* i sin definition av samma ord:

- (14b) *tomte* enl. nordisk folktro ett väsen som *tros* bo på gården o. vaka över dess lycka o. trivsel
(*Illustrerad svensk ordbok* 1977)

Det finns säkert också ord vilkas lexikaliska betydelse förutsätter imperfekt. Sådana är t.ex. de substantiv som avser en förfluten tid

eller tidsperiod. I en definition av ordet *stenålder* kan imperfekt inte ersättas med presens:

- (15) *stenålder* en förhistorisk tidsepok då vapen och verktyg huvudsakligen tillverkades av sten i Norden fram till ca 1500 f. Kr.
(Svensk ordbok 1986)

Påpekas bör dock att det här är fråga om ett undantagsfall. Ordet står mycket nära ett egennamn, vilket framgår bl.a. av att det brukar användas endast i singularis och att *ålder* vanligen står i bestämd form (*åldern*). Däremot kan ordet *istid*, som det tidigare var tal om, förekomma också i pluralis.

I skriftspråksordböcker är det vanligt att en föråldrad betydelse eller ett föråldrat begrepp betecknas med *arkeol.*, *hist.*, *förr.*, *föråldr.*, *om ä. förh.*, *åld.* I de betydelsebeskrivningar som följer efter sådana beteckningar används ofta imperfekt. Man kan fråga sig varför. Uttrycker inte imperfekt detsamma som beteckningen? Blir det inte redundant information?

I dialektordböcker förekommer knappast beteckningar som anger att ett uttryck är föråldrat. De behövs helt enkelt inte, eftersom det ligger i dialektordbokens natur att beskriva en språkform som inte längre används. Läsaren är medveten om detta. Han vet att allt som finns i boken hör till en svunnen tid. Han vet också att den presensform som konsekvent används i bokens definitioner egentligen borde vara imperfekt ur hans synvinkel sett.

Perfekt och pluskvamperfekt i definitioner

Utöver presens och imperfekt förekommer även perfekt i definitionerna, men detta tempus är inte lika problematiskt som imperfekt. Perfekt står närmare presens såtillvida att där imperfekt uttrycker avslutad verksamhet i förfluten tid uttrycker perfekt verksamhet som påbörjats i det förflutna men kan ha fortsatt till nuet. I definitionerna skiljer sig perfekt från imperfekt också genom att perfekt inte nödvändigtvis ger encyklopedisk information. I de följande exemplen utgör perfekt en väsentlig del av betydelsen:

- (16a) *abc/stabbe* barn som inte h a r l ä r t sig läsa
(Ordbok över Finlands svenska folkmål 1979–)
- (16b) *sur/mjölk* mjölk som h a r b l i v i t sur (på gr. av
inverkan från mjölksyrebakterier)
(Illustrerad svensk ordbok 1977)

Det är fråga om processer som framskridit till sitt slut. Man kan kalla någon *abc-stabbe* först när hans klena begåvning blivit uppenbar. Mjölk är *surmjölk* först när den surnat. Åtminstone i det senare fallet kan presens inte komma i fråga.

I svenskan kan hjälpverbet i en bisats utelämnas, vilket inte går för sig i finskan. Av denna orsak kan verbformerna i exemplen

- (17a) *aprilbock* person som l u r a t s av aprilskämt
(Ordbok över Sveriges dialekter 1991–)
- (17b) *botten/stock* stock som s j u n k i t till bottnen
(Ordbok över Finlands svenska folkmål 1979–)

tolkas på två olika sätt: antingen som perfekt ("person som h a r lurats av aprilskämt", "stock som h a r sjunkit till bottnen") eller som pluskvamperfekt ("person som h a d e lurats av aprilskämt", "stock som h a d e sjunkit till bottnen"). Av dessa två alternativ måste perfekt anses vara bättre. Pluskvamperfekt innebär ett encyklopediskt perspektiv; det anger att seden att kalla någon *april-bock* varit i bruk förr i världen och att en stock som sjunkit till bottnen förr kallats *botten-stock*.

Imperfekt och pluskvamperfekt gör alltså en definition encyklopedisk. När avsikten är att beskriva en betydelse, inte ett sakförhållande, är den rätta tempusformen antingen presens eller perfekt, allt efter behov.

Litteratur

Handwörterbuch der deutschen Gegenwartsprache: in zwei Bänden. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Günther Kempcke. 1984. Berlin Akademie-Verlag.

Illustrerad svensk ordbok. 3 rev. uppl. 1977. Stockholm.

Ordbok över Finlands svenska folkmål. 1979–. Red. Olav Ahlbäck †, Peter Slotte et al. Helsingfors.

Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. 1970–. Red. Lars Levander † och Stig Bjöklund. (*Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folminnesarkivet i Uppsala. Ser. D:1.*) Uppsala.

Ordbok över Laumålet på Gotland. 1972–1986. Red. Mathias Klintberg † och Herbert Gustavson. (*Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkinnesarkivet i Uppsala. Ser. D:2.*) Uppsala.

Ordbok över Nuckömålet. 1951. Red. Gideon Danell. (*Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs akademien. 27.*) Uppsala.

Ordbok över Sveriges dialekter. 1991–. Red. Vidar Reinhammar, Gunnar Nyström et al. Uppsala: Arkivet för ordbok över Sveriges dialekter.

SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien.* (Svenska Akademiens ordbok.) 1898–. Lund.

Suomen murteiden sanakirja. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. 1985–. Helsinki.

Svensk ordbok. 1986. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Stockholm: Esselte Studium.

Översättning från finska av Monica Äikäs.